

ADNAN KADRIĆ
(Sarajevo)

ORIGINALNOST IZVAN ILI/ UNUTAR
LEKSIKOGRFSKE TRADICIJE¹:
KOMPARACIJA USKUFIJINOGA RJEČNIKA
I RJEČNIKA IBRAHIMA ŠAHIDIJE

*Murâd ettim ki düzem bir risâle
Hiç evvelinden alınmaya hayâle*

("Sačiniti jednu knjižicu, ja sam želio
Kakvu nikad prije niko nije zamislio")
(Uskufi Bosnevi 1631.)

Da je svijest o pitanju originalnosti u leksikografskoj tradiciji u određenim situacijama, makar i na razini intuitivnog, bila prisutna i u bosanskoj leksikografiji još početkom 17. st., uočavamo iz Predgovora stihovanom rječniku *Makbûl-i 'Ârif*, autora M. H. Hevajje Uskufije Bosnevije (*Murâd ettim ki düzem bir risâle/ Hiç evvelinden alınmaya hayâle*). Za teorijsku lingvistiku, a osobito teorijsku leksikografiju pitanje originalnosti i danas je vrlo aktualno i često diskutabilno.

1. UVOD

1.1. Zašto je pitanje "originalnosti" Uskufijina rječnika bitno za bosansku leksikografiju? Po našem mišljenju, pitanje originalnost Uskufijina rječnika bitno je iz najmanje dva razloga: a) da bi se rječniku *Makbûl-i 'Ârif* dalo njegovo pravo mjesto u proučavanju bosanske, južnoslavenske, leksikografije, s jedne strane, ali i unutar historije osmansko-turske leksi-

¹ Pod pojmom *leksikografska tradicija* podrazumijevamo leksikografsku tradiciju/ pravac/ školu kojoj je pripadao Uskufija, Šahidi, Husami i ostali. Vidjeti detaljnije u: Bursalı, Mehmed Tahir (1333 h.) *Osmanlı Müellifleri* – 1. cild, str. 93, İstanbul. Rad je, inače, modificirana verzija referata sa znanstvenoga skupa "400 godina rječnika *Makbul-i Arif* i 450 godina Uskufije" (*Tuzla* decembar 2001.).

kografije, s druge strane; b) da bi se što bolje objasnio fenomen strukture Uskufijina rječnika koji je ostao gotovo jedinstven u bosanskoj, pa i u široj južnoslavenskoj leksikografskoj tradiciji. Budući da Uskufi ističe da je svoje djelo pisao da bude rječnikom za učenje i bosanskog i turskog, elementi originalnosti² u njegovom leksikografskom radu na najizravniji način mogu ukazati i na osobitosti razvitka bosanske leksikografske tradicije, koja se, između ostalog, razvijala i pod utjecajem ne samo slavenske leksikografske tradicije nego i pod utjecajima različitih strujanja u arapskoj, perzijskoj i osmansko-turskoj leksikografiji.³ To, dakako, podrazumijeva postojanje posebnoga toka bosanske leksikografije pod utjecajem pismenosti na orijentalnim jezicima, onog toka u kojemu gotovo da i ne uočavamo značajnijega utjecaja latinske i/ili evropske leksikografije. Da li se, pritom, može uvjetno govoriti i o preplitanju zasebnih leksikografskih tradicija i/ili leksikografskih "škola"/pravaca u Bosni u to vrijeme, posebno je pitanje⁴. Ono što je posve pouzdano jeste postojanje pravog bogatstva orijentalnih rukopisnih rječnika koji svjedoče o različitim stupnjevima razvitka leksikografije na orijentalnim jezicima⁵. Raznolikost upućuje na postojanje sasvim različitih leksikografskih "škola"/pravaca pri pisanju rječnika. U tom kontekstu treba napomenuti

² Za razumijevanje pojma originalnosti leksikografa u radu treba napomenuti sljedeće: a) leksikograf uvijek ima na umu da sam odabire namjenu svog rječnika, oblast iz koje ekscerpira lekseme, kao i one kojima je rječnik namijenjen; b) rad leksikografa uvijek je vezan za određeni kulturološko-civilizacijski kontekst; c) leksikograf je limitiran ne samo osobitostima određenih jezika iz kojih odabire lekseme, već i svojim poznavanjem tih jezika; d) leksikograf uvijek ima otvorenu mogućnost izbora modela, odnosno načina sistematiziranja podataka; e) u svojim priložima leksikograf može preferirati određenu vrstu riječi ili pak specifičnu njihovu upotrebu u nekoj oblasti.

³ Leksikografija je djelatnost u kojoj tradicija ima vrlo važnu ulogu (Zgusta 1991:24). Rječnici, osobito oni po modernim leksikografskim uzusima, obično se godinama pišu, a nova se izdanja u osnovi drže već ranije zadate koncepcije. Leksikografija iziskuje i "odgovornost" spram tradicije u smislu: a) koncepcije; b) metode prikupljanja i klasifikacije podataka; c) pridržavanja ustaljenih pravila o preglednosti, informativnosti, jasnoći i stilu prepoznatljivom čitatelju kome je namijenjena. Slobodnije rečeno, leksikografija je vezana za "tradiciju u razvitku", jer svoj razvitak može zahvaliti baš toj "akumulaciji tradicije", odnosno sistematskoj nadogradnji i sabiranju leksikografskih podataka uz postepeno poboljšanje njihova metodološkoga klasificiranja – sa što manje neprovjerenih (i praksom neovjerenih), eksperimentalnih zahvata. Baš takav odnos leksikografa prema općem trendu razvitka leksikografije današnje leksikografske radove čini različitim u odnosu na neke leksikografske radove iz minulih stoljeća.

⁴ O bosansko-latinskim rječnicima u Uskufijinom vremenu nema nikakvih podataka, a mi se u našem radu ne želimo baviti pretpostavkama bez jasnih podataka.

⁵ O isprepletenosti arapske, perzijske, turske i bosanske leksike u različitim vrstama rječnika detaljnije vidjeti u sedmome svezku *Kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* (Popara&Fajić, Sarajevo 2000).

da je Uskufijin rječnik prvi rječnik štokavskog narječja, narječja koje danas prevladava u standardnim normama većine zapadnih južnoslavenskih jezika. Osim toga, Uskufijin *bosansko-turski rječnik* jedini je rječnik južnoslavenskih jezika nastao na Dvoru⁶.

- 1.2. U našem radu pokušat ćemo se skoncentrirati na pitanje – da li su osnovne strukturalne osobitosti Uskufijinog rječnika *Makbûl-i ‘Ârif* sastavni dio određene leksikografske tradicije, ili, pak, predstavljaju ničim uvjetovani autorski odabir i raspored manjih cjelina u ukupnoj koncepciji djela. Kao izvor za proučavanje tog i sličnih problema u leksikografiji uzeli smo po jedan rukopisni primjerak dvaju rječnika: a) rječnika Hevajje Uskufije (GHB. R-2865); b) rječnika Ibrahima Šahidije (GHB. R-1229). Osnovno pitanje na koje želimo dati odgovor u našem radu jeste: da li je rječnik M. H. Uskufije “originalan” ili se pak radi o imitaciji, pa čak i prijevodu?

2. OPĆE NAPOMENE O RJEČNIKU MAKBÛL-I ‘ÂRIF I RJEČNIKU TUHFE-I ŞÂHIDIÎ

- 2.1. Promatrajući s aspekta povijesti bosanske leksikografije, želimo prvo naglasiti da rukopisni rječnici u kojima dolazi do kontakta leksike iz bosanskog i triju rodoslovno i tipološki različitih orijentalnih jezika u Bosni (turskog, arapskog i perzijskog) ne predstavljaju izoliranu pojavu. Rječnici nisu samo prevedeni i prepisivani. Najbolju potvrdu za navedeno predstavlja primjer rada na Šahidijinom rječniku dvaju istaknutih bosanskih učenjaka: Hevajje Uskufije iz Zvorničkoga sandžaka i Mustafe ibn Jusufa al-Mostarije – Šejha Juje iz Hercegovackoga sandžaka. Kao što je poznato, Uskufija nije jedini od Bošnjaka koji se zanimao za stihovani perzijsko-turski rječnik Ibrahima ibn Salih Šahidije, nastao s početka 16. st. Dok se Uskufija bavi leksikografsko-poetskim uobličavanjem “svojega” rječnika po uzoru na Šahidiju, Hercegovac Šejh Jujo (umro 1119/1707) piše komentar Šahidijinom rječniku na četrdesetak stranica pod nazivom *Hulle-i Manzûma (Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî)*, gdje, nakon uobičajene forme zahvale (hamda), objašnjava zašto se opredijelio na takvu vrstu komentara jednog rječnika: *Çünkü manzûme-i Şâhidî diyârımızda, belki cemî‘-i diyârda gâyet iştihârda olup ... / Zato što je u našim krajevima Šahidijina zbirka, a vjerovatno i u svim krajevima izuzetno poznata, ...* (V. GHB. R-635) itd. Dok Uskufijin rječnik govori o kontinuitetu pisanja određene vrste rječnika i u našim krajevima – potvrđujući neku vrstu postojanja *leksikografske tradicije*, djelo-komentar Šejha Juje na stanovit način potvrđuje i neku vrstu razvitka *leksikologije* u Bosni i Hercegovini u 17. st. (što je s teorijskog aspekta jako bitno za historijat našeg jezikoslovlja). Dok se Šahidija poziva

⁶ Prema svim dostupnim podacima.

na brojne rječnike i izdvaja rječnik Husamedina ibn Hasana Husamije koji mu je služio kao uzor za pisanje vlastitoga djela, Uskufija također s ponosom ističe da pripada istoj tradiciji pisanja rječnika – svoj rječnik, kako i sam ističe, piše po uzoru na rječnik *Tuhfe-i Şahidî*. Ako bacimo pogled na sva spomenuta djela, uočiti ćemo da su napisana po sličnome obrascu, ali i sa brojnim elementima originalnosti. Daka-ko, onoliko koliko to uzusi već uspostavljene leksikografske tradicije dopuštaju.

2.2. Navest ćemo neke opće osobitosti Şahidijina i Uskufijina rječnika:

- rječnik Ibrahima Şahidije napisan je hronološki prije rječnika Mehmeda⁷ Hevaije;
- rječnik Ibrahima Şahidije koristio se u raznim dijelovima Carstva, Uskufijin rječnik prepisivao se uglavnom u Bosni (mada te prijepise danas možemo pronaći širom svijeta);
- Şahidijin je rječnik jedan od nekoliko autoriziranih stihovanih rječnika perzijsko-turskih i tursko-perzijskih, dok je Uskufijin rječnik jedan od prvih poznatih autoriziranih rječnika u stihu koji se bavi povezivanjem leksema jednog od slavenskih jezika (bosanskog) sa nekim od orijentalnih jezika.

S obzirom na vrstu djela, jezik na kojem su pisana i strukturu, rječnik Ibrahima Şahidije i rječnik M. H. Uskufije možemo komparirati i na sljedeći način:

⁷ U Arhivu grada Sarajeva u jednom rukopisnom arebičkom prijepisu Uskufijina rječnika (R-51), koji je prepisao Mehmed Ali-efendi Dukatar, učenik Gazi Husrevbegove medrese i Daru-l-muallimina, stoji napomena uz Uskufijino ime da je bio "halifa" (sinonim za grčko-tur. riječ *efendi*). U Predgovoru prijevodu djela *Tarih-i Gilmani* (u kojem se opisuju događaji na Dvoru između 1650-1665) F. Nametak prenosi Babingerovu informaciju da se u to vrijeme na Dvoru nalaze dvojica Bošnjaka sa istim imenom – *Mehmed Halifa*: jedan je imao pjesnički pseudonim Ulfeti, otac drugog se zvao Husein, a oba su pisali kronike. Otto Blau u svom djelu *Bosnisch-Türkische Sprachdenkmäler* (1868:52) navodi da se sam Sultan pohvalno izrazio o Uskufijinom rječniku, a sam Mehmed Halifa Uskufija navodi u svom uvodnom dijelu rječnika na osmanskome, u 17. stihu da je bio među paževima dvorskim " ... Nazar kildim bu gilman-ı deruna". Poznato je da je Uskufija pisao svoje pjesme i iza 1631. godine, po nekima do 1651., tako da se može izvući više zaključaka-pretpostavki. Prvo, ako se prethodna dvojica Mehmeda Halifa u današnjoj stručnoj literaturi čitaju sa varijantom "Mehmed Halifa", nema razloga da i "trećeg" (?) Mehmeda Halifu ne čitamo na isti način – dakle, Mehmed Halifa Hevai(ja) Uskufi(ja). Drugo, ako je pouzdan Babingerov podatak da su sredinom 17. st. na Dvoru živjela samo dvojica Bošnjaka koji su imali ime Mehmed Halifa, onda je Uskufija jedan od te dvojice pisaca-pjesnika (u tom slučaju čak i potencijalni autor ljetopisa *Tarih-i Gilmani*). No, ako taj podatak i nije tako pouzdan, onda je Uskufija zapravo treći bosanski pisac (pjesnik) na sultanovu Dvoru sa istim imenom – Mehmed Halifa.

autor	Ibrahim Šahidi (16. st.)	Mehmed Hevai Uskufi (početak 17. st.)
naziv djela	<i>Tuhfe-i Šahidi</i>	<i>Makbul-i 'Ârif</i>
vrsta djela	rječnik	rječnik
žanr	manzûma, djelo u stihovima	manzûma, djelo u stihovima
jezik	Predgovor na osmanskom Rječnik: <i>osmanski : perzijski, perzijski : osmanski</i>	Predgovor na osmanskom Rječnik: <i>bosanski : osmanski, osmanski : bosanski</i>
pismo (grafija)	vokalizirana arebica sa dodatnim grafemama iz perzijske grafijske varijante arebice	vokalizirana arebica, djelimično prilagođena fonetsko-fonološkome sustavu bosanskoga jezika
broj poglavlja	Predgovor + 28 poglavlja	Predgovor + 13 poglavlja
broj stihova	130+766 (= 896 sa predgovorom)	102+ 343 (= 445 sa predgovorom)

2.3. U predgovoru na osmanskom jeziku u svom rječniku Ibrahim Šahidija u drugom bejtu navodi da djelo počinje pisati u metru *hezec-i mahzûf* [*Mefâ'ilün mefâ'ilün fu'ülün / Hezec-i mahzûf budur anla ey hud ey güneş*]. Za razliku od Šahidije, Uskufija tek u pretposljednem bejtu navodi metar (*Mefa'ilün mefa'ilün fu'ülün*). Kako vidimo, u Predgovoru navode isti metar. Dakle, u *Predgovoru* Uskufija piše u istom metru kao Šahidija. Prvi stihovi predgovora u oba rječnika pokazuju dosta sličnosti:

Šahidi	Uskufi
Be-nâm Hâlik u Hayy u Tuvânâ Kadîm u Kadîr u Binâ u Dânâ <i>U ime Stvoritelja, Živog, Svemogućega Vječnog, Svemoćnog, Onog što sve vidi i sve zna</i>	1. Hudâ ismin her işte edelim yâd / <i>U svakom se poslu Božijeg imena sjetimo</i> Ki tâ ede bizi Ol dahi dilşâd! / <i>Kako bi nas tako On obradovao</i> 2. Deyip Allah adımı etse âgâz / <i>Ako izgovori ime Božije</i> Anın işi olur âhir ser-efrâz / <i>Njegov posao na kraju izvršnim postaje</i>

Ibrahim Šahidi uspostavlja lanac (tzv. silsilu) između čitatelja i prvog čovjeka na Zemlji, tačnije uspostavlja i vezu sa stvaranjem svijeta, kroz uobičajenu formu *hamda* u orijentalnoj tradiciji. Sličan početak ima i Uskufija:

Šahidi	Uskufi
4. Senâ u hamd u şukri bi-nihâye/ Sîpâs u minnet ve bi hadd u gâye <i>Zahvalnost i blagodarnost što bezgranična je i beskrajna Hvala, zahvala i zahvalnost bez kraja</i>	3. Hemîşe hamd ola Ol Zü-l-Celâle / <i>Nek je Svevišnjem vazda hvala</i> Ki insânî erîştirdi kemâle / <i>Koji čovjeku daje da dođe do kemala (savršenstva)</i>
5. Ona kim var idüb bu kâ'inâtî / Yaratdi hem hayâtî hem memâtf] <i>Onome što kosmos uvede u postojanje On podari i život i umiranje ...</i>	4. Tûrâb iken ana verdi hayâtî / <i>Dok je zemlja bio, njemu život je podario</i> 'Atâ kıldı kamu ismü ve lügâtî) <i>Imenima ga i riječima (jezicima)</i> <i>On je obdario</i>

2.4. I jedan i drugi pjesnik iskazuju zahvalnost što su obdareni umijećem skladanja stihova u određenome metru, a potom opširno govore o tome šta ih je podstaklo na to da pišu svoje djelo. Dok Šahidija ukazuje na to da je podučavan da čita rječnike u stihovima još kao dijete,⁸ Uskufija naglašava da mu je ideja o pisanju rječnika pala na pamet prilikom njegovog boravka na dvoru kad je promatrao paževe dvorske (gilmân-i derûn) kako skladaju "stihovane" rječnike. Napominjemo da se tu ne radi o nekoj vrsti slučajno nastalih "pučkih" rječnika. Dok se Šahidija poziva na svoje učitelje i domaće prethodnike pri pisanju, kod Uskufije nalazimo i sljedeće stihove koji također ukazuju na neku vrstu autorove želje da se bude originalnim: (Murâd ettim ki düzem bir risâle / – *Naumio sam da sačinim jednu knjižicu; Hiç evvelinden alınmaya hayâle – Kakvu prije niko nije ni zamislio! Veli yoktur cihanda denemedik söz – Ali nema na svijetu riječi koja već rečena nije).*

Može se posve utemeljeno, na osnovu objašnjenja motiva za pisanje rječnika, ustvrditi da je kao dominantni motiv za pisanje takve vrste djela kod Uskufije prije svega ljubav prema maternjem jeziku. U tom pogledu, Šahidija slijedi model pisanja rječnika jednog autora iz tesavufskih krugova kojem je i sam pripadao. Da bi Uskufija mogao koristiti takvu vrstu osmansko-perzijskog rječnika morao je u dostatnoj mjeri poznavati i turski ali i perzijski jezik (kako bi se ugledao na Šahidiju). Dakle, on je nužno vezan i za tradiciju pisanja rječnika kojoj su pripadali Šahidija i Husami. A za kakvu se tradiciju vezao, mogu nam potvrditi i sljedeći Šahidijini stihovi:

⁸ Dahi ma'sûm iken cehdile merhûm
Okutmuşdı lugalıar bana manzûm
Oquđım evvelâ Tuhfe-i Hussâmî
Mu'attar oldı anınla can-meşâmî
Dahi manzûm okıtdı çok lügâtî
İçürdi tab'ama âb-u hayâtî
Şu resme oldum lugal-u 'ilminden mâhir
Lugat kim bilmesem olaydı nâdir

Bana oldı lugať ‘ilmî musehhar
 Ne ‘ilme bařlasam oldı muyesser
 (Znanje o rječnicima meni čarobnim postade
 Koju god znanost da otpočinjem, meni olakřana je)
 Husûsâ ‘ilm-i rebbânî ki sultân
 Celâleddin dimiřdür magz-i Kur’ân
 (Osobito sveto znanje koje sultan
 Delaludin izreče – duh Kur’ana)
 Kitâb-ı Mesnevî kim kût-u cândur
 Ziyâ’-i nûr-i çeřm-i âřikândur
 (Mesnevija knjiga, duři je hrana
 Sjav svjetlosti u oku brojnih ařika je ona)

Radi se, dakle, o leksikografiji inspiriranoj proučavanjem perzijskoga jezika, i ona je, čini se, više izraz praktične potrebe za tumačenjem Mesnevije nego što je motivirana nekakvim altruističkim pristupom leksikografiji uopće.⁹ Da li se može govoriti o takvim utjecajima i u našim krajevima? Sudeći po Šejh Jujinom djelu, svojevrsnom leksikolořkom komentaru Šahidijina osmansko-perzijskog rječnika, kao i po bibliografskim podacima koji govore o njegovu aktivnom zanimanju za Mesneviju, mogli bismo ustvrditi da su takvi utjecaji bili prisutni i u Bosni u njegovo vrijeme.

Uskufijino poznavanje perzijskog također otvara mogućnost i njegova razumijevanja nekih tekstova iz Mesnevije. Drukčije rečeno, otvorena je i mogućnost govora o utjecajima ideja Mevlana Dželaludina Rumija na M. H. Uskufiju. Zašto je to važno? Šahidija otvoreno naglašava svoju vezanost za Rumijevo učenje: (Gedakeym Şâhidî-i mevleviyem / Diyâr-ı Menteřade Muğ’leviyem / Bi hamdillahi ki merd ma’neviyem / ki gavvâs-ı bihâr-ı Mesneviyem¹⁰). A Uskufija naglašava da je slijedio “tarz-ı Şâhidî” (tj. način/ stil/ koncepciju Ibrahima Šahidije), koji se može shvatati na različite načine (stil u formi ili/i sadržaju i sl.). Ako je, dakle, ta mogućnost utjecaja mevlvizma otvorena i u slučaju Uskufije, onda i moguće tumačenje Uskufijina “posebnog” odnosa poštovanja prema bosanskome i latinskom jeziku ne moramo tumačiti pretpostavljenim utjecajem sred-njevjekovnog evropskog odnosa prema svetosti jezika (gdje su svi jezici, osim latinskog, jezici koji se ne mogu porediti s njim). Poznato je, pak, da Uskufi ima pozitivan odnos i prema latinskom kao i prema bosanskom. Da li se tu možda radi o odjecima poznate Rumijeve poruke u Uskufijinom rječniku (*dođi, ma ko bio opet dođi / ...*) koja stoljećima inspirira sljedbenike tesavufske ideje svekolikog pluralizma i univerzalizma?

⁹ Dakako, ima i kod Šahidije kao i kod Uskufije dosta leksema iz svakodnevnog govora, što nas navodi na pretpostavku da je namjena rječnika bila i za šire krugove, mimo tekijskih i dvorskih.

¹⁰ *Ubogi koji sam ja, Šahidija mevlvija / Iz Mugle sam, iz oblasti Menteřea / Sa zahvalom Bogu što sam osoba produhovljena / ronilac u morima Mesnevije sam ja.* Ibrahim Dede Šahidi iz Muğle poznati je mistički pjesnik koji je pjevao na perzijskom i turskom. Poznat je po tri gnostičke poeme *Gülřen-i Esrâr*, *Gülřen-i Tevhid* i *Gülřen-i Vahdet*.

3. OSOBITOSTI STRUKTURE RJEČNIKA

- 3.1. Šta je to što bi se moglo smatrati originalnim u rječniku kakav je Uskufijin? Da li je Uskufija sam odabirao lekseme za svoj rječnik, ili ih je, pak, prepisao i/ili preveo iz rječnika Ibrahima Šahidije? Odnosno, možemo li govoriti o samostalnom odabiru leksičkih jedinica u Uskufijinome rječniku, pitanje je jako važno za ustanovljavanje leksikografske originalnosti M. H. Uskufije. Već smo na primjerima stihova iz Predgovora vidjeli da po jeziku i stilu Uskufija u osmanskome ne zaostaje za Šahidijom. Sudeći po onome što je Uskufija u Predgovoru naveo o teškoj prilagodljivosti leksema iz bosanskog određenom metru (govoreći kako su riječi u bosanskom krupne kao i Bosanci), logično je očekivati i stanovita pomjeranja u pogledu metrike. Stoga pažnju treba usmjeriti na više stvari: a) autorski odabir leksema; b) promjenu metra u određenim poglavljima; c) mjesto leksema u tekstu i kriteriju njihove međusobne povezanosti. Pošto u radu kakav je pred nama želimo ukazati na elemente originalnosti Uskufijina rječnika, odlučili smo, na samom početku, u formi tabele ponuditi po par bejtova iz prvih poglavlja iz obaju rječnika, kako slijedi:

a) Prvo poglavlje

<i>Šabidi</i>	<i>Uskufi</i>
<p>PRVO POGLAVLJE – Bahru-l-munsarih el-matviyy el-meksuf – a) Početak poglavlja</p> <p>1. Tanrının adıdur <i>ızad u yazdân hoday</i> (jedan jedini)¹¹ Dahi <i>bozorg</i> ulu yol gösterici <i>rahnumây</i> (velik, upućivač)</p>	<p>PRVO POGLAVLJE – El-qt'atu-l-evvel – a) Početak poglavlja</p> <p>1. Bog Tanrı, <i>jedno</i> bir dir, hem jedini vahdeti Duša can dir, <i>čovjek</i> adam, dirliği dir <i>životi</i></p>
<p>2. Hem peygamber ol kim vire Hakkdan haber <i>Bay-ı tuvânger</i> durur yohsula deyüler <i>gedây</i> (bogat/ugledan, prosjak)</p> <p>3. <i>Leb</i> dudak ve <i>roh</i> yanık <i>çeşm</i> göz <i>ruy</i> yüz (usna, obraz, lice) Kirpiğe <i>mojgân</i> moje, <i>dest</i> el, ayak oldi <i>pây</i> (trepavica, ruka, noga)</p>	<p>2. Hem ferişte <i>andêl</i> oldu, göklere de <i>nebesi</i> <i>Raj</i> cennet, <i>rajenik</i> oldu demek cenneti.</p> <p>3. <i>Moma</i> kız dir, <i>prah</i> toz dir, <i>trag</i> iz dir, <i>put</i> yol. Zahide hem <i>sofi</i> derler, <i>sam</i> <i>siddet</i> halveti</p>
<p>b) Završetak prvog poglavlja Müfte'ilün fâ'ilün müfte'ilün fâ'ilün Kim bu kitabı okur 'âlim olur ana kolay</p>	<p>b) Završetak prvog poglavlja Fâ'ilatün fâ'ilatün fâ'ilatün fâ'ilât Sana benzer, hub yoktur. <i>Nije nitko kako ti.</i></p>

¹¹ Napominjemo da u zagradama nisu riječi koje se nalaze u Šahidijinom rječniku, nego se radi o našem prijevodu leksema iz perzijskog i osmansko-turskog.

b) Drugo poglavlje

<i>Šabidi</i>	<i>Uskufi</i>
<p>DRUGO POGLAVLJE</p> <p>a) <i>Početak drugog poglavlja</i></p> <p>1. Git <i>borou</i> söyle <i>begu</i> gel <i>biyâ</i> <i>Ezgi</i> neden <i>çero</i> niye niçün <i>çerâ</i></p> <p>2. İç donâ <i>şalvardı</i> yek <i>âstin</i> (rukav) Gönleğe <i>pirâhen</i> ve kaftan <i>kaba</i></p> <p>3. <i>Nagz</i> denil gökçeğe beyniye <i>magz</i> (prijatan, pamet) Çağz verag gûk durur <i>kurbagâ</i> (žaba)</p> <p>4. Oldı <i>deriçe</i> terece <i>dar</i> kapu (prozor, vrata) <i>Güşe</i> bucak orta <i>miyân</i> ev <i>serâ</i> (ugâo, sredina, kuća)</p> <p>5. <i>Hış-i hasm</i> kavm ve kabîle <i>tebâr</i> (narod, pleme) Yâda di <i>bîgâne</i> biliş âşina (stranac, znanje)</p>	<p>DRUGO POGLAVLJE</p> <p>a) <i>Početak drugog poglavlja</i></p> <p>1. Yeşil <i>zelen</i>, kızıl <i>crljen</i>, <i>modro</i> ne mor, <i>žuto</i> sarı Hem <i>spuž</i> ile <i>kozuh</i> dahi kürkü böcek, <i>koža</i> deri</p> <p>2. Arpa <i>ječam</i>, <i>žetva</i> biçim, <i>snop</i> oldu hem demet Hem <i>çiçkiye</i> derler <i>težak</i>, çift sür demek oldu <i>ori</i></p> <p>3. Harman <i>vršaj</i>, tarla <i>njiva</i>, arabaya derler <i>kola</i>. Diyren ile dahi tarak <i>grablje vile</i>, hem <i>gaj</i> kuru.</p> <p>4. Oldu <i>tırpan</i> dahi <i>kosa</i>, hem biç demek oldu <i>kosi!</i> De saçlara dahi <i>kosa</i>, <i>lipa žena</i> güzel karı.</p> <p>5. <i>Punica</i> hem kayın ana dır, <i>punac</i> dahi kayın ata dır. <i>Nevjesta</i> oldu hem gelin, <i>kurva žena</i> kahpe karı.</p>
<p>b) <i>Završetak drugog poglavlja</i></p> <p>... Müfte 'ilün müfte 'ilün fâ 'ilün Ey şâh-i hûbân-i cihân merhaba</p>	<p>b) <i>Završetak drugog poglavlja</i></p> <p>Müstef 'ilün Müstef 'ilün Müstef 'ilün Müstef 'ilün <i>Ti pomiluj, pogled mene, iki</i> gözüm bak beni!</p>

c) Treće poglavlje

<i>Šabidi</i>	<i>Uskufi</i>
<p>TREĆE POGLAVLJE</p> <p>(Bahr al-muctess al-maksûr)</p> <p>a) <i>Početak trećeg poglavlja</i></p> <p>1. Açık <i>goşâde</i> ve <i>pişânî</i> alın <i>ebru</i> kaş (širok, čelo, obrva) Dahi <i>berâder</i> ve <i>bemrâh</i> kardaş ve yoldaş (brat i saputnik)</p> <p>2. Samanlı balçığa <i>kebgil</i> kireç <i>geç</i> o kum <i>rîg</i> (slama i glina, kreč, pijesak) <i>Sifâl</i> saksı durur <i>hişt</i> o <i>seng</i> kerpiç taş (saksija, čerpić, kamen)</p>	<p>TREĆE POGLAVLJE</p> <p>a) <i>Početak trećeg poglavlja</i></p> <p>1. De yıldırma <i>grom</i>, <i>snig</i> kara, souğa <i>zima</i>. De <i>peç</i> fırın, <i>žerava</i> kurum, <i>polaya</i> yarım, <i>tütüna dim</i>.</p> <p>2. Yoruldu <i>umori</i>, yanar ne <i>gori</i>, kaçar ne <i>beži</i>, kovar ne <i>tera</i>. <i>Teče</i> ne akar, <i>peče</i> ne pişer, <i>dinja</i> ne kavun, ne <i>jedi yeme!</i></p>

<p>3. Su <i>âb</i> ve <i>bâk</i> durur toprak ateş <i>ov</i> dil <i>bâd</i> (voda, zemlja, vatra, vjetar/zrak) Hem <i>eyk</i> göz yaşıdur hoşk ve ter kuru ile yaş (suza, suh i mokar)</p> <p>4. <i>Xariden</i> almak ve satmak <i>furûxten</i> behir (kupiti, prodati)</p>	<p>3. Hekime <i>ljekar</i>, muze sağar, <i>mleko</i> de süde, yoğurt <i>kiselo</i>. <i>Prut</i> çibuk, <i>plot</i> çit, sinire <i>žila</i>, meşeye <i>şuma</i>.</p> <p>4. <i>Zaludu</i> süme, <i>s'vejeća</i> muma, anaya <i>mama</i>, ataya <i>ćaća</i> ...</p>
<p>b) <i>Završetak poglavlja</i></p> <p>Mefâ'ilün fi'lât mefâ'ilün fi'lât Seninle evleydim keşke ba tu budem gâş</p>	<p>b) <i>Završetak poglavlja</i></p> <p>Mütefâ'ilün Mütefâ'ilün Mütefâ'ilün Mütefâ'ilün Şaha nazaret dirig mekün Huda çu küned nazar beşuma.</p>

Po istom su principu koncipirana i ostala poglavlja u oba rječnika: i u Uskufijinom i u Šahidijinom.

- 3.2. U leksikografskom radu Mehmeda Halife Hevaije Uskufije i Ibrahima Šahidije uočava se nedostatak deskripcije. Sa aspekta stila, stvara se dojam da se zapravo radi o nekoj posebnoj vrsti osmanske "dvorske" leksikografije koja se nije mogla zadovoljiti pukim "učevnim" ili deskriptivizmom neke druge vrste. Uskufi je, kako se čini, na taj način naprosto želio, kako i u predgovoru Rječniku ističe – približiti bosanski/*Bosnaca* jezik čitateljima (*prije svega na Dvoru*). S obzirom na rimu, metar i sadržaj rječnika, vrlo je zanimljivo pitanje kome su namijenjeni rječnici poput Uskufijina i Šahidijina. Uvodni stihovani dijelovi rječnika uvod su u poetski leksikografski "obrazac" (shemu) rječnika u cjelini, kako ćemo kasnije i detaljnije objasniti. Oni udovoljavaju tek jednom dijelu uzusa poetske upotrebe jezika u dvorskoj književnosti, te se, općenito promatrajući, teško mogu uvrštavati u divansku književnost. No, to ne isključuje svojevrсни utjecaj pisanog manira dvorske poezije s početka 17. stoljeća. Dakako, moramo imati u vidu da je Šahidijin rječnik, čiji poetski obrazac preuzima i Uskufija, bitno obilježen različitim utjecajima sufijskog poetskog obrasca kakav srećemo u Mesnevidi Dželaludina Rumija¹². Bez obzira što je pri pisanju Uskufijina rječnika moglo biti i utjecaja dvorske književnosti, gore navedeno nas obavezuje da pretpostavimo gotovo isti utjecaj i poetske upotrebe jezika u pedagoško-dodaktičkoj tekijskoj poeziji – što se odražava donekle i na sam sadržaj finitivnih rečenica i fraza u svakom poglavlju obaju rječnika, i Uskufijina i Šahidijina. Dakle, rječnik Mehmeda Hevaije Uskufije, s obzirom na koncepciju, tematiku i stil, teško možemo okarakterizirati samo kao neku vrstu pučkoga rječnika. On je pisan po uzoru na Šahidijin rječnik koji predstavlja pravo remek-djelo osmansko-turske i perzijske

¹² Ako pogledamo ukupno pjesničko djelo Ibrahima Šahidije (*Gülşen-i Esrâr, Gülşen-i Tevhid, Gülşen-i Vahdet*), nameće nam se opći zaključak da je on, i po načinu pisanja i po sadržaju, tipični pjesnik mesnevidije.

leksikografske tradicije. Osim toga, ne treba zaboraviti da Otto Blau uočava i podatak da se sam sultan Murat (1624-1640) pohvalno izrazio o rječniku našeg Mehmeda Halife Uskufije (Blau 1868:52).

- 3.2.1. *Lekseme* u rječnicima kakvi su Uskufijin i Šahidijin kontekstualno su uključene, što smanjuje potrebu za njihovom detaljnijom deskripcijom. S druge strane, ni Uskufija ni Šahidija ne promatraju lekseme kao izolirane leksikografske jedinice (odnosno kao izolirane pojedinačne interpersonalne lekseme) nego kao “leksičke jedinice uključene u kontekst”. Koji je zapravo kriterij odabira leksike u Uskufijinu i Šahidijinu rječniku? Da li su to znakovi-aluzije (*rumûz, işârât, gumûz* – kako stoji u uvodu rječnika), ili se te aluzije, pak, odnose na finitivne završne sentence u poglavljima Rječnika, teško je posve jasno razlučiti. Ono što je prilično uočljivo pri prvom čitanju rječnika jeste neka vrsta *asocijativnoga* povezivanja leksema u određeni gramatikalizirani koncept – izraz, sintagmu, rečenicu, skup rečenica. Otto Blau zapaža dvostruku povezanost leksema u Uskufijinu rječniku – “po smislu i po zvuku”¹³ (tj. semantičku i fonetsko-fonološku). Tako, čak, isti autor, Blau, u VI. poglavlju Rječnika, po poretku riječi koje je ekscerpirao iz njega, uočava neku vrstu “ljubavnog romana” (Zb 1990:131)¹⁴. Da bi se što bolje shvatila logika redanja leksema u bosanskom i turskom jeziku, smatramo da treba skrenuti pažnju na sam fenomen *mulemme* u našoj alhamijado pismenosti. Mi smatramo da je Uskufijin rječnik tipičan primjer “leksikografske mulemme” u Bosni. Zbog čega tako mislimo? Mulemma je naziv za poetsku formu u čijim stihovima uporedo imamo riječi iz različitih jezika. Bosanske, uvjetno rečeno “alhamijado” mulemme, možemo i dodatno klasificirati, prije svega po načinu na koji su lekseme iz različitih jezika uvezane u tekst (da li se radi o suodnosu dopunjavanja/komplementarnosti među leksemama iz L1 i L2 jezika – najčešće u turkijama¹⁵, ili o suodnosu paralelnosti/naporednosti među leksemama L1 i L2 jezika unutar određenog konteksta – najčešće u poetiziranim rječnicima). Konačno, da je i sam Uskufi bio poetski obrazovan i da je znao za pjesničku vrstu “mulemmu”, pokazuju i sljedeći uvodni stihovi: *Dahi kitam yazıldıkça müsanna' / Yazardım onda bir beyt-i mülemma' (I čim bi mi se dio vješto ispisao / U njemu bih bejt-i mulemmu dopisao)*¹⁶. U prijevodu sintagme / termina *beyt-i mülemma'* kod Derviša M. Korkuta

¹³ “...bald nach dem Sinn, bald nach dem Leute mit einen doppelten Bande...” (Blau 1868:59).

¹⁴ Blau u prvom stihu istog poglavlja daje interpretaciju – *Mladić* je svojoj ljubavi *rob*; 2. stih – Njezini su simboli *slavuj* i *ruža*; 3. stih – Sa *suncem* i *mjesecom* on uspoređuje lice svoje ljepotice, itd. U nastavku zapravo daje čitavu priču, poetski vrlo zanimljivo koncipiranu (Zb 1990:132).

¹⁵ V. Salih Trako, “Dvije dvojezične pjesme nastale na tlu Bosne”, u: *POF* 34/1984, str. 85-92.

¹⁶ Zb (1990:116). Prijevod je naš.

nalazimo sljedeću atributivnu sintagmu “*kićen (sjajan) dvostih*”. Po našem mišljenju, ranije je već došlo do procesa terminologizacije navedene sintagme *beyt-i mülemma'* tako da ona kod Uskufije ima značenje analogno značenju sličnih terminoloških konstrukcija u divanskoj literaturi (kao *beytul-gazel*, *beytul-kasida* i sl.), a označuje “najljepši bejt u mulemmi”. Za ustanovljavanje principa slaganja riječi u poetiziranim “leksikografskim” mulemmama potrebno je uključiti različite aspekte proučavanja, osim općeg semantičkog i fonetsko-fonološkoga. Po našem mišljenju, lekseme u Uskufijinom rječniku povezane su, također, i različitim načinima iskazivanja predikacije u turskom jeziku. Pojednostavljeno, lekseme su sastavnice različitih vrsta rečeničnih fraza sa pojednostavljenom predikacijom, izuzev finitivnih konstrukcija/ fraza u gotovo svakom poglavlju obaju rječnika, i Šahidijinog i Uskufijinog.

- 3.2.2. Metrika i rima kod Uskufije, kao i kod Ibrahima Šahidije, pokazuju velik stepen zakonomjernosti. Prvi bejt je musenna, odnosno ima istu rimu u obje misre na početku svih poglavlja i kod Uskufije i kod Šahidije. Rima u ostalim bejtovima podrazumijeva rimu u drugoj misri, odnosno na kraju bejta, kako kod jednog tako i kod drugog autora. U uvodnome dijelu rječnika Uskufija navodi da su Bosanci krupna stasa a i da su im i riječi krupne, tako da ih je teško uklopiti u uobičajene metre u arapskoj i osmansko-turskoj metrici¹⁷. Ako bacimo letimičan pogled na metriku kod Uskufije i Šahidije, zapaziti ćemo da je uvodni dio i kod Uskufije i kod Šahidije pisan u istom, hezedž-metru *Mefâ'îlun mefâ'îlun fe'îlun*. To je razumljivo – oba uvoda su na istom, osmanskom jeziku. Međutim, do razlika dolazi kad Uskufija treba svoju mulemmu-rječnik skladati po principima orijentalne metrike. No, njegova mulemma-rječnik “Maqbul-i Arif” pokazuje da je, ipak, moguće u pjesmu upjevati i u metrička pravila “ukalupiti” i slavensku (tj. bosansku) leksiku ako je ona data u arebičkoj grafiji. Uskufija u tom poslu pokazuje dosta spretnosti i jedini je koji se poduhvatio tog posla u svom vremenu. Sama raznolikost jezika koji se stavljaju u metar podrazumijeva i različitost načina kako se to postiže. Tu je Uskufija bio prepušten samom sebi i vlastitom poznavanju prozodijskih osobitosti osmanskog i bosanskog jezika, uključujući i način bilježenja istih u tradicionalnim osmanskim i bosanskim arebičkim tekstovima. Kod Uskufije srećemo sljedeće iste metrove i u sljedećim poglavljima, kako slijedi: a) hezedž-salim (*Mefâ'îlun mefâ'îlun mefâ'îlun mefâ'îlun*); U/VII, Š/IX; b) kamil (*Mutefâ'îlun mutefâ'îlun mutefâ'îlun*) – U/III i IV, Š/X; c) mutekarib

¹⁷ U Korkutovom prijevodu: ... 59) *Çu Bosnahlar olur iri bekamet / Kako su Bošnjaci krupna stasa (rasta) / 60) Iri bil hem lügatlaryn begajet / Znaj da su im tako i riječi krupne / 61) Pes imdi bunlary vezne getirmek / Pa ih onda dovesti na metrum (da se mogu sricati) / 62) Demir jaj dejil mümkün çekilmek / To je gvozden luk koji nije moguće nategnuti ... Vidi: Zb (1990:116).*

(*Fe'ûlun fe'ûlun fe'ûlun fe'ûlun*) – U:X, Š:XXVI; d) redžez salim-musemmen (*Mustef'ilun mustef'ilun mustef'ilun mustef'ilun*) – U/II, Š/VI; e) redžez-matvijj (*Mufte'ilun mufte'ilun mufte'ilun mufte'ilun*) – U/XII, Š/XVIII; f) remel-mahzuf (*Fâ'ilatun fâ'ilatun fâ'ilat*) – U/XIII, Š/XXVIII; g) seri' matvijj-mevkuf (*Mufte'ilun mufte'ilun fâ'ilun*) – U/IX, Š/II. Dakle, samo navedene vrste i podvrste metrova zajedničke su i kod Uskufije i Šahidije. S druge strane, ima 5 (pod)vrsta metrova koje nalazimo samo kod Uskufije¹⁸ i 21 (pod)vrsta metrova koje srećemo samo kod Šahidije¹⁹.

- 3.2.3. Ako promatramo pravila suodnosa leksema u Uskufijinu i Šahidijinome rječniku od leksema do rečenice, od rečenice do vezanog teksta, sa aspekta strukture rječnika, tačnije sa aspekta analize vezanog teksta/ diskursa, posve jasno uočavamo da Uskufija i Šahidija na bazi pojednostavljenih načina iskazivanja predikacije u osmansko-turskom jeziku uključuju određene leksičke jedinice u različite fraze i rečenične konstrukcije, ali i u niz takvih fraza i rečenica. Vrlo su zanimljive *inkoativne* fraze i kod Uskufije [*Bog Tanrı, jedno bir dir/ hem jedini vahdeti/ Duša can dir/ čovjek adam, dirliği dir životi/ Hem ferişte anđel oldu...*] i kod Šahidije [*Tanrının adidur izâd u yazdân hoday / Dahi bozorg ulu yol gösterici rahnumây*]. Radi se o gotovo istom principu ostvarivanja predikacije²⁰. Kako uočavamo pri malo detaljnijoj analizi rječnika, sam

¹⁸ Remel-medžzuvv (*Fâ'ilâtun fâ'ilâtun fâ'ilâtun fâ'ilât*) – U/I; remel medžzuvv-mahzuf (*Fe'ilâtun fe'ilâtun fe'ilât*) – U/5; redžez-munserih (*Mustef'ilun mustef'ilâtun*) – U/VI; redžez (*Mufte'ilun mufte'ilun mufte'ilun fâ'ilun*) – U/VIII; hezedž (*Mef'ûl mefâ'ilun mefâ'ilun fe'ûlun*) – U/XI.

¹⁹ Kako slijedi: munserih matvijj-meksuf (*Mufte'ilun fâ'ilun mufte'ilun fâ'ilun*) – Š/I; mudžtess-maksur (*Mefâ'ilun fe'ilâtun mefâ'ilun fe'ilât*) – Š/III; mutekarib-maksur (*Fe'ûlun fe'ûlun fe'ûlun fe'ûlun*) – Š/IV; muzari' ahreb-mekfuf (*Mef'ûl fâ'ilâtun mefâ'îlu fâ'ilât*) – Š/V; hezedž-museddes (*Mef'ûlu mefâ'ilun fe'ûlun*) – Š/VII; remel-maksur (*Fâ'ilâtun fâ'ilâtun fâ'ilâtun fâ'ilâtun*) – Š/VIII; vafir (*Mufâ'aletun mufâ'aletun mufâ'aletun mufâ'aletun*) – Š/XI; redžez ahreb-mekfuf (*Mef'ûlu mefâ'îlu mefâ'îlu fe'ûlun*) – Š/XII; harb-i hezedž (*Mef'ûlu mefâ'îlu mef'ûlu mefâ'ilun*) – Š/XIII; redžez-m. (*Mustef'ilâtun mustef'ilâtun*) – Š/XIV; kamilu-šekli (*Mutefâ'ilun fe'ûlun mutefâ'ilun fe'ûlun*) – Š/XV; muzari'-ahreb (*Mef'ûlu fâ'ilâtun mef'ûlu fâ'ilâtun*) – Š/XVI; hafif (*Fâ'ilâtun mefâ'ilun fe'ilun*) – Š/XVII; munserih matvijj-medžzuvv (*Mufte'ilun fâ'ilun mufte'ilun fâ'ilun*) – Š/XIX; hezedž mahzuf (*Mefâ'îlu fe'ûlun mefâ'îlu fe'ûlun*) – Š/XX; redžez matvijj-mahbun (*Mufte'ilun mefâ'ilun mufte'ilun mefâ'ilun*) – Š/XXI; remel mahbun (*Fe'ilâtun fe'ilâtun fe'ilâtun fe'ilât*) – Š/XXII; hezedž tavil (*Fe'ûlun mefâ'ilun fe'ûlun mefâ'ilun*) – Š/XXIII; vezn-i rubai (*Mef'ûlun mefâ'ilun mefâ'ilun fa'*) – XXIV; remel mahbun (*Fe'ûlun mefâ'ilun fe'ûlun mefâ'ilun*) – Š/XXV; mutekarib (*Fe'ûlun fe'ûlun fe'ûlun fe'ûlun*) – Š/XXVI; hafif (*Fâ'ilâtun mufte'ilun fâ'ilâtun mufte'ilun*) – Š/XXVII.

²⁰ Vidi prethodne tabele. I Šahidija i Uskufija za povezivanje leksema u rečenicu koriste gotovo iste (osmanske/ turske) kopule i glagolske izraze. To odmah zapažamo u prvim rečenicama gdje se počinju navoditi lekseme iz jezikā koji su predmetom

odabir leksema u inkoativnim frazama u narednim poglavljima u Uskufijinom i Šahidijinom rječniku pokazuje velike razlike. Tu zapravo uočavamo i originalnost Uskufijina rječnika u odabiru leksema za svoj vlastiti rječnik a ne prepisivanje ili, pak, prevođenje leksema iz Šahidijina rječnika. Mislim da je sasvim ispravno promatrati Uskufijin (kao i Šahidijin) rječnik i sa aspekta vezanog teksta nadrečeničnoga jedinstva, budući da lekseme najčešće tvore rečenične fraze koje se postepeno spajaju u cjelinu djela. Ne želimo sada skretati posebnu pažnju na ekspresivno-emocionalni utisak koji bi se eventualno mogao proizvesti posebnim redom leksema (kao što to radi Otto Blau u VI. poglavlju) u rječniku. Zanimaju nas prije svega tzv. jake pozicije teksta, tj. iskazi (fraze i/ili rečenice) koje stoje u inicijalnoj i finalnoj poziciji strukturne cjeline Uskufijina (i Šahidijina) poetiziranog rječnika. U drugom poglavlju, u prvoj misri (stihu) Uskufija počinje redati riječi iz semantičkog skupa boja (*yeşil zelen, kızıl crljen, modro ne mor, žuto sarı*) da bi naglo prešao na lekseme koje gotovo da nemaju nikakve semantičke veze sa prethodnim skupom leksema (... hem spuž ile kožuh dahi kürkü böcek, koža deri), pa opet na potpuno različit skup leksema (... arpa ječam, žetva biçim, snop oldu hem demet); nadovezuje sljedeći niz leksema povezanih glagolom govorenja "derler" ("kažu" 3.l.mn.) na sljedeći način: (... hem çifçiye derler težak, çift sür demek oldu ori). Naizgled nepovezani skupovi leksema. Međutim, slijedimo li logiku aluzija, o kojima i Uskufija govori u uvodu²¹, mogli bismo sasvim jasno sebi predočiti sliku žita i bilja "koje zeleni, zri, postaje modro, žuti, njivu gdje hoda spuž, ječam, žetvu, pojavu snopova, težaka na njivi koji ore, kola na njivi, grablje, vile, gaj, kosa kojom se kosi..." itd. Sa sličnim se slikama, manje ili više povezanim možemo sresti i u sljedećim poglavljima²². Ono što je bitno kod ovih uvodnih, inkoativnih nizova leksema, izraza i rečenica jeste njihova jaka pozicija u tekstu, na samom početku poglavlja, kao i njihova povezanost koja se ne ostvaruje samo na semantičkoj razini već i često na sintaktičkoj razini različitim načinima iskazivanja predikacije u turskom jeziku (koja od skupova leksema često tvori posebne rečenice ili sintagme različitih vrsta). Različitost metra u poglavljima i različiti načini ostvarivanja predikacije ili nekog drugog sintaktičkoga suodnosa leksema u poglavljima daje tekstu rječnika nepredvidiv ritam i dinamičnost. Opći je dojam da se kod jednostavnijih metrova više koriste glagolske lekseme, ali to nije opće pravilo. Kod složenijih metrova u pravilu dolazi do pojave redanja sinonimnih ili po nekom drugom kriteriju povezanih skupova leksema. Ono što zapravo daje puni smisao navedenim sintaktički različito organiziranim skupovima

opisa kod Uskufije i Šahidije (Uskufi: *Bog Tanrı, jedno bir dir...*; Šahidi: *Tanrının adi dur izad u yazdân hoday...*; tj. sredstvo ostvarivanja predikacije u navedenim primjerima je kopula *-dir*).

²¹ V. 28. bejt u predgovoru rječnika.

²² To bi mogla biti tema posebnoga rada.

leksema jesu završne, finitivne rečenice. Mislimo zapravo da su te finitivne rečenice povezujući element u ukupnoj strukturi djela "Maqbul-i Arif" i djela "Tuhfe-i Šahidi". One se semantički nadovezuju i na sam uvod koji stoji ispred samog rječničkoga dijela i jednoga i drugoga djela. Prvo poglavlje se završava sljedećim finitivnim nizom rečenica/ fraza [...*Uči, piši, v'rlo radi, da ne budeš 'zločest/ Oku yaza pekçe çalış olmayasın nekbeti/ Fâ'ilâtun fâ'ilâtun fâ'ilâtun fâ'ilât / Sana benzer hub yoktur. Nije nitko kao ti ...*]. Radi se zapravo o istim rečenicama dvojezično datim i povezanim nekom vrstom "šifriranog frazeološkoga konektora" u formi davanja obrasca za metar u koji su uklopljene navedene fraze/rečenice (Fâ'ilâtun fâ'ilâtun fâ'ilâtun fâ'ilât). To je bio pisani manir i Šahidije i Husamija i svih onih koji su pisali slične "leksikografske mulemme"²³, tako da se može čak govoriti o ustaljenosti tog efektnog načina završavanja određenoga poglavlja u navedenoj vrsti rječnika. Šahidija prvo poglavlje završava u istom stilu, različitim rečenicama, ali u prepoznatljivom maniru [...*Bu sözümü ezber it gönünün aç payısını / In sexhunem yad kun ženg-i dilet miyiday/ Muftê'ilun fâ'ilun muftê'ilun fâ'ilun / Kim bu kitabı okur ilim olur ona kolay... I/6:13-15*]. Navođenje metra, kako se u navedenom primjeru dodatno potvrđuje, i kod Šahidije ima sličnu funkciju. Kao primjer možemo navesti i ostale finitivne nizove rečenica i fraza i kod Uskufije²⁴ i kod Šahidije²⁵, ali

²³ Šahidija u svom rječniku uzima za uzor Husamija. Ako bi se dodatno analizirao i rukopisni rječnik *Tuhfe-i Husami*, čijih prijepisa ima i u sarajevskim rukopisnim bibliotekama, vjerovatno bi se moglo utvrditi da li Husami otpočinje taj način pisanja rječnika ili se i on samo nadovezuje na neke druge leksikografe. Za nas su čak interesantniji rječnici nastali na temelji Šahidijina rječnika. To su rječnici koji, pored perzijskog uglavnom uključuju arapski jezik (Ibrahim ibn Sulejman Ezheri, Abdulkadir Bagdadi), a ima i rukopisa koji uključuju i grčki jezik (Yahya Efendi Kütüphanesi) itd.; vidi detaljnije u: Bursalı, Mehmed Tahir (1333 h.) *Osmanlı Müellifleri* – 1. cild, str. 93, İstanbul. Uskufija uvodi leksičko blago bosanskog jezika u spomenutu tradiciju pisanja stihovanih rječnika.

²⁴ 2. [...*Ti 'zla ne čin', dobro čin', sile ne čin', 'zlo pov'rz Kem itme sen lütf ide gör zulm eyleme terk it şerri Mustef'ilun mustef'ilun mustef'ilun mustef'ilun Ti pomiluj, pogled mene, iki gözüm bir bak beni ...*]
3. [... *Sana yeğ olan hazer zi Huda ki sende eger akıl var ise Tebi je bolje bojat' se Boga, ako u tebe pameti ima Mutefâ'ilun mutefâ'ilun mutefâ'ilun mutefâ'ilun Şaha nazaret dirig mekün Huda çu küned nazar beşuma ...*] ... itd.

²⁵ 2. [... *Hem çutu kesi nenomayed mera Sencileyn kimse görünmez bana Muftê'ilun muftê'ilun fâ'ilun Ey şeh-i hûbân-ı cihân merhabâ ... II/7:12-14*]
3. [... *Okıduruş gıce gündüz sığırleyin olmıya Neçuvan beguş şeb u ruz hemçugav mebaş Mefâ'ilun fe'ilâtun mefâ'ilun fe'ilât Seninle öleydim keşke ba-tu bude gaş ... III/8:13-15*]... itd.

treba naglasiti sljedeće: u inkoativnim rečenicama i Uskufija i Šahidija bave se aluzijama a igra leksemama u funkciji je igre asocijacija, dok se u finitivnim rečenicama obojica autora izravno obraćaju čitateljima i prenose sasvim jasnu i nedvosmisleni poruku. Na taj način, inkoativnim rečenicama, frazama i nizovima leksema autori obaju rječnika privlače pažnju ljubitelja leksikografije, dok se finitivnim rečenicama ostvaruje i stilsko i značenjsko i "gramatičko" jedinstvo sa predgovorom rječnicima, odnosno jedinstvo djela u cjelini²⁶.

4. ZAKLJUČAK

- 4.1. Premda Uskufijin rječnik, po sadržaju, jeziku i porijeklu autora, pripada i slavenskoj (tačnije bosanskoj) leksikografskoj tradiciji, on, ipak, po svojoj strukturi uopće ne pokazuje moguće utjecaje slavenske leksikografske tradicije, koja je u to vrijeme u našim krajevima (prema dosad dostupnim podacima) bila prilično nerazvijena. S druge strane, kada promatramo unutar šire, uvjetno rečeno, orijentalne leksikografske tradicije, sa aspekta formalnog ustrojstva, rječnici Mehmeda Uskufije i Ibrahima Šahidije pokazuju mnoštvo zajedničkih osobina. Šahidija je slijedio način pisanja rječnika u stihovima kakav je koristio Husami. Uskufijin rječnik pripada grupi rječnika-nazira/ paralela na rječnik Ibrahima Šahidije. Originalnost se ponajprije može sastojati u: a) davanju malo drukčijeg sadržaja stihovanog predgovora; b) uvođenju i odabiru leksema iz jednog novog jezika (iz druge porodice jezika); c) načinu asocijativnog slaganja leksema u veće cjeline u inkoativnim nizovima leksema; d) sadržaju finitivnih dijelova poglavlja; e) odabiru metrova unutar kojih bi se slagale lekseme.
- 4.2. Na osnovu komparacije Uskufijina i Šahidijina rječnika došli smo do sljedećih općih zaključaka: (a) Uskufijino djelo manje je obimom, ali sa aspekta jezika, stila i koncepcije nimalo ne izostaje iza rječnika Ibrahima Šahidije; (b) Sličnosti su između Uskufijina i Šahidijina rječnika više formalne, koncepcijske naravi; (c) Što se tiče metra, poglavlja kod Hevaije i Uskufije imaju različit metar, koji je u velikoj mjeri uvjetovan

²⁶ Jedan od motiva za pisanje našega rada jeste, po našem mišljenju, nelogično i neodrživo čitanje naziva Uskufijinog rječnika kao "Potur Šahidija". Sama konstrukcija "Potur Šahidija" ne znači ništa. Nema nikakvog razloga da Uskufija svoj rječnik imenuje tako što će vrijeđati čovjeka koji mu je bio uzor pri pisanju rječnika, govoreći eventualno za njega da je ili "poturica" ili "seljak". Zašto bi tako nešto Uskufija činio? Imajući na umu sve navedeno u radu, kao i brojne varijante čitanja grafijskoga oblika بو تر شاهدي smatramo da je podnaslov rječnika opravdano jedino čitati kao BU TÜR-i ŞAHİDİ (*Ovo je u stilu Šahidijinom*). Nadamo se da će takvo čitanje prevladati i u našim katalozima rukopisa gdje se nalazi i rječnik Mehmeda Halife Uskufije Bosnevija.

razlikama pri metričkome uklapanju leksema iz perzijskog, osmanskog i bosanskoga jezika; (d) Pri odabiru leksema u svojem rječniku, Uskufija je originalan (i ne radi se ni o kakvome prijevodu); (e) Prilikom nizanja leksema na početku poglavlja kod obojice autora javlja se sličan način njihova uvrštavanja u inkoativne fraze i/ili rečenice, dok finitivni izrazi i/ili rečenice, na kraju svakog poglavlja, imaju istu funkciju – ostvariti jedinstvo poetiziranog uvoda i rječničkoga dijela (kao i svih poglavlja pojedinačno), ali se i tu zapaža raznolikost u odabiru navedenih fraza i rečenica; (f) Sa teorijskoga aspekta, na osnovu analize Uskufijina i Šahidijina rječnika možemo slobodno zaključiti da je Hevaija bio sasvim originalan, unutar okvira dotad razvijenog posebnog toka leksikografske tradicije na koju se u Rječniku poziva; (g) Na primjeru analize rječnika M. H. Uskufije i rječnika Ibrahima Šahidije možemo također zaključiti da je u određenome stupnju razvitka leksikografije originalnost moguća i izvan i unutar leksikografske tradicije.

IZVORI I LITERATURA

- Blau, Otto (1868) *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*, Leipzig.
- Bursalı, Mehmed Tahir (1333 h.) *Osmanlı Müellifleri* – 1. cild, İstanbul.
- Mustafa ibn Jusuf al-Mostari – Šejh Jujo, *Hulle-i Manzûma – Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî* (GHB, R-635).
- Popara, Haso i Fajić, Zejnil (2000) *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* (svezak sedmi), Sarajevo.
- Šahidi, Ibrahim, *Tuhfe-i Şâhidî* (GBH, R-1229).
- Šipka, Danko (1998) *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad.
- Trako, Salih (1985) "Dvije dvojezične pjesme nastale na tlu Bosne", u: *POF* 34/1984.
- Uskufi, Mehmed Halifa Hevai (1631) *Makbûl-i Ârif* (GHB, R-2865).
- Zb – Huković, M., Kasumović, A. i Smailović I. (1990) *Muhamed Hevai Uskufi*, Tuzla.
- Zgusta, Ladislav (1991) *Priručnik leksikografije* (prev. D. Šipka), Sarajevo.

ORIGINALNOST IZVAN ILI/ I UNUTAR LEKSIKOGRAFSKE TRADICIJE: KOMPARACIJA USKUFIJINOGA RJEČNIKA I RJEČNIKA IBRAHIMA ŠAHIDIJE

Sažetak

Rad se bavi pitanjem originalnosti u leksikografiji općenito a na primjeru komparacije rječnika *Makbûl-i 'Ârif* Mehmeda Uskufije Bosnevijske i rječnika *Tuhfe-i Şâhidî* Ibrahima Šahidije. U radu se analizira struktura i sadržaj obaju rječnika, odabir leksike u njima, rima, metar i povezanost rečenica i/ili fraza unutar cjeline djela. Usporedba Uskufijinog rječnika sa rječnikom *Tuhfe-i*

Šâhidî Ibrahima Šahidije pokazuje Uskufijinu originalnost u odabiru metra, leksike u bosanskom, sadržaja i veličine poglavlja, kao i originalnost u niza-
nju leksema u inkoativnim frazama na početku poglavlja i sadržaju finitnih
frazza/ rečenica pri kraju poglavlja. Općenito gledajući, sam Uskufijin odabir
stihovane forme *mulemme* za pisanje bosansko-turskog rječnika i danas Uskufiju
čini originalnim u historiji južnoslavenske leksikografije. Osim toga, Uskufija
je bosansku leksikografiju približio tada već vrlo razvijenoj leksikografskoj
tradiciji na orijentalnim jezicima. Na osnovu komparacije Uskufijina i Šahi-
dijina rječnika došli smo do zaključka da je u rječnicima moguće pronalaziti
elemente "originalnosti" i različitosti, makar oni pripadali i istoj leksikograf-
skoj tradiciji, školi ili pravcu. Takva vrsta različitosti i "originalnosti" jedan
je od faktora razvitka leksikografije uopće.

ORIGINALITY WITHIN OR/AND OUTSIDE
THE LEXICOGRAPHIC TRADITION: COMPARISON OF USKUFİ'S
DICTIONARY TO IBRAHİM ŠAHİDİ'S DICTIONARY

Summary

The paper deals with the issue of originality in lexicography generally, using the example of comparison of the dictionary *Makbûl-i 'Ârif* by Mehmed Uskufi Bosnevi and the dictionary *Tuhfe-i Šâhidî* by Ibrahim Šahidi. The paper analyses the structure and contents of both dictionaries, the selection of the lexis, rhymes, metre, and sentence coherence in them and/or the phrases in the works as a whole. The comparison of Uskufi's dictionary to the dictionary *Tuhfe-i Šâhidî* by Ibrahim Šahidi shows Uskufi's originality in the selection of the metre, the lexis in Bosnian, the contents and length of the chapters, as well as the originality in stringing lexemes in inchoative phrases at the beginning of the chapters and content of the finite phrases/sentences by the end of the chapter. Generally speaking, Uskufi's selection itself of the *mulemma* verse form to write the Bosnian-Turkish dictionary makes Uskufi original still today in the history of South-Slavic lexicography. Additionally, Uskufi brought the Bosnian lexicography nearer to the already very developed lexicographic tradition in Oriental languages of the time. On the basis of comparison of Uskufi's dictionary to Šahidi's dictionary, we have come to a conclusion that it is possible to find elements of "originality" and dissimilarity in dictionaries, even if they belong to the same lexicographic tradition, school or direction. Such a kind of dissimilarity and "originality" is one of the factors of lexicography development generally.